

Lejla KODRIĆ ZAIMOVIĆ

Department of Comparative Literature and Librarianship
University of Sarajevo
Bosnia and Herzegovina

**RANA BOSANSKOHERCEGOVAČKA PERIODIKA
I TRAUMA SUSRETA ORIJENTALNOG I EVROPSKOG
(NA PRIMJERU SLIKE SVIJETA „BOSNE”
I „SARAJEVSKOG CVJETNIKA”)**

**Early Bosnian-Herzegovinian Periodicals and Trauma of Encounter
of the Oriental and European Worlds: Example of the World Image in
“Bosna” and “Sarajevski Cvjetnik”**

Abstract: The paper aims to briefly synthesize and value conditions of the establishment and early development period of printing, publishing and journalistic activities in the Ottoman Bosnia during the last decades of Ottoman government, following the understanding of complicated conditions of these, in the context of 19th century in Europe, conditions already belated and generally-known practices, from the perspective of complex interrelation between the departing Ottoman and arriving Austro-Hungarian Empire. In this connection, early Bosnian-Herzegovinian periodicals appear as a space of clashing and subtle interrelating of the two world images – Oriental and European ones, while the first Bosnian-Herzegovinian journals function as representative sources for studying the image of Bosnia on the lasting of the Oriental and European worlds. The processes mentioned above are recognized and interpreted with the support of examples of the two most important journals from the beginnings of the establishment of printing, publishing and journalistic activities in Bosnia-Herzegovina – “Bosna” as an official Bosnian Vilayet’s and the longest local Ot-

toman journal, but also “Sarajevski cvjetnik” as the first, conditionally speaking, private Bosnian-Herzegovinian journal – all that in the perspective of recognizing influences of the two civilizations and two political, social, religious, language and writing systems and other relevant factors. All the above mentioned is supported with the fact that first Bosnian-Herzegovinian journals, along with literary texts, have preserved the trauma of the encounter of the Oriental and European worlds in Bosnia from forgetting, forwarding with their writings important dilemmas of Bosnian people about choosing the The Right Path to our contemporaneity and representing a kind of “paradigm of Bosnia” in this way

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Ottoman period printing, periodicals, world image, “Bosna”, “Sarajevski Cvjetnik”.

Na razmeđi dvije slike svijeta – orijentalne i evropske

Počeci bosanskohercegovačke štamparske te, u ovdašnjem kontekstu s njom najuže povezane novinske djelatnosti vezuju se za 19. st., što, kada je štamparska i novinska praksa u pitanju, u kontekstu širih evropskih i svjetskih praksi, predstavlja svojevrsno zakašnjenje ili naknadno uključivanje u već dobro formirane tokove ovih djelatnosti.

Zapravo, prvi štampani otisci na prostoru Bosne i Hercegovine proizvedeni su još u 16. st. (1519–1523), nepunih stotinu godina nakon pojave Gutenbergove štamparije u Mainzu, pri hramu sv. Velikomučenika Gregorija u Donjoj Sopotnici kraj Goražda. Ovaj početnički korak poznavao i proučavao bosanskohercegovačke kulturne historije prepoznaju manje kao stvarni početak štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini, a više kao svojevrsni kulturološki fakt ili fenomen u ovdašnjoj kulturnoj historiji. U prilog ovom razumijevanju ide činjenica da su se u štampariji Božidara Ljubavića Goraždanina odštapale svega nekoliko ćirilske knjige za pravoslavnu liturgijsku službu te da između ove tzv. *goraždanske štamparije*, kako se ustalilo reći, i kasnije, devetnaestovjekovne prve moderne bosanskohercegovačke štamparije ne postoji nikakav kontinuitet niti spona, ne isključivo zbog očigledne vremenske distance, već i stoga što su „sadržaj i namjena knjiga štampanih u goraždanskoj štampariji zanemarili sva iskustva onovremene evropske štampe, te one predstavljaju rukopisne knjige, mehaničkim načinom umnožene”¹.

¹ D. Medaković, *Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVIII*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1958, s. 30.

Razloge relativno kasnog započinjanja moderne štamparske i novinske djelatnosti u Bosni i Hercegovini treba sagledavati u kontekstu pripadnosti ovih prostora u 19. st. već vidno oslabljenom Osmanskom carstvu, s tim da je, istovremeno, upravo ta činjenica direktno potaknula otvaranje prve štamparije u Bosanskom vilajetu. Naime, štampa se u svim zemljama pod upravom Osmanlija afirmira relativno kasno, prvenstveno zbog dominantnog islamskog religijskog načela i s njim povezane svetosti prepisivačke djelatnosti, poglavito kada je u pitanju sveta Božija knjiga, ili, preciznije kazavši, zbog straha i njime prouzročenog otpora ka mehaničkom umnožavanju najprije svete, a potom i profane knjige. Ako je pripadnost Osmanskom carstvu u prvi mah usporila pojavu štampe u Bosni i Hercegovini, upravo će ta pripadnost direktno prozročiti kasnije otvaranje Vilajetske štamparije – prve moderne bosanskohercegovačke štamparije u Sarajevu.

Zapravo, u otvaranju zvanične vilajetske štamparije Osmanlije su vidjele priliku da neutraliziraju negativna pisanja bosanskohercegovačkog susjedstva o osmanskoj upravi u Bosni, kao i priliku da održe svoj već oslabljeni utjecaj i prisustvo na ovim prostorima. Zvaničnici osmanske uprave u Bosni uvidjeli su da u promjeni vlastitog odnosa prema ideji štampe u Bosni leži mogućnost odbrane ovog – ka Zapadu i Evropi najisturenijeg dijela Osmanskog carstva – od ka režimu neprijateljski usmjerenih pisanja listova susjednih zemalja.

Na ovaj način ponukana, u vrijeme namjesnikovanja Topal Šerif Osman-paše u Bosni 1866. godine počinje s radom Vilajetska štamparija, i to s ciljem da „štampa vilajetske novine radi obznanjivanja zakonskih tekstova i odbrane reformisane uprave od napada spoljnih listova neprijateljski raspoloženih prema režimu, te da štampa posebne školske udžbenike kako bi konfesionalne škole prestale dobivati udžbenike sa strane”². U vremenu o kojem govorimo i Hercegovina će dobiti dvije štamparije. Prvoj, iz 1872. godine, inicijator je don Frano Milićević, a djelovala je pod nazivom Tiskara katoličkog poslanstva ili Tiskara don Frane Milićevića. Proglašenjem Hercegovačkog vilajeta te u skladu s novim zakonom da svaki vilajet mora posjedovati svoju zvaničnu vilajetsku štampariju, osnovana je u Hercegovini 1876. godine štamparija, a koja će već naredne, 1877. godine, s ukidanjem Hercegovačkog vilajeta, prestati s radom. Na

² T. Kruševac, *Periodika bosanska za turskog vremena: 1850–1878*, „Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini” 1967, knj. 7, s. 122.

taj način sarajevska Vilajetska štamparija do Berlinskog kongresa (1878) i uspostave austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini ne prestaje biti središtem štamparske i novinske djelatnosti.

I pored snažne produkcije Vilajetske štamparije, koja je štampanu knjigu, a prije svega novinu, i to autentično bosanskohercegovačku, učinila dostupnom ovdašnjem širem žiteljstvu, ne treba zanemariti činjenicu da je štampana knjiga prisutna na ovom prostoru i ranije. Bosanski pisci katoličke, pravoslavne, jevrejske i muslimanske pripadnosti štampaju svoje radove u italijanskim, mađarskim, austrijskim, holandskim, turskim, hrvatskim te srbijanskim štamparijama, „čak i u vremenu postojanja Vilajetske štamparije u Sarajevu”³. Buđenju autentičnog bosanskohercegovačkog viđenja unutrašnjih, ali i vanjskih zbivanja svakako će doprinijeti pojava prvih bosanskohercegovačkih listova. Zahvaljujući pokretanju listova, po prvi put, Bosna i Hercegovina, inače beskrajno interesantna u svojoj konfesionalnoj i kulturnohistorijskoj različitosti, „kroz pero” svoje tek izrastajuće novinske djelatnosti i djelatnika ima se priliku predstaviti svijetu. Ipak, koliko je za Bosnu i Hercegovinu nepobitno važan događaj pokretanja štamparske i novinske djelatnosti imao odjeka u znanstvenom i publicističkom pisanju ovdašnjih historičara i poznavaoca kulturne historije, tj. da li je dovoljno i u svim aspektima valoriziran? Pitanjima usustavljenja štamparske i novinske djelatnosti u Bosni i Hercegovini do sada su se najiscrpnije bavili autori Hamdija Kreševljaković, Todor Kruševac, Emina Memija i Fadil Ademović, s tim da su radovi ovih autora najčešće imali holistički pristup, tj. bavili su se pitanjima bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti u cjelini, a posljedica toga je relativno mali broj objavljenih radova koji bi nudili bližu interpretaciju i valorizaciju pojedinih listova koje je štampala Vilajetska štamparija. Zapravo, rad vilajetskih štamparija u Bosni i Hercegovini, uz štampanje kalendara, udžbenika i knjiga u znatno manjoj mjeri, poglavito je obilježilo štampanje listova.

Stvarni počeci bosanskohercegovačke periodike javljaju se zapravo prije pojave Vilajetske štamparije i vezuju se za poduhvat fra Ivana Franje Jukića i njegov časopis „Bosanski prijatelj” (1850), koji se, iako nije štampan u Bosni, već u Zagrebu, „s pravom smatra prvim bosanskim listom, ne samo po tome što su mu urednik i saradnik iz reda bosanskih franjevac, pristalica

³ H. Kreševljaković, *Kratak pregled hrvatske knjige u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1912, s. 19.

ilirskog pokreta, već i zbog toga što je obrađivao tematiku koja se isključivo odnosi na Bosnu, njene ljude i događaje”⁴.

Prvi bosanskohercegovački nedjeljnik i prvi list koji je štampan u sarajevskoj štampariji je „Bosanski vjestnik” (1866), za kojim slijedi zvanični vilajetski list „Bosna” (1866–1878), kao i zvanični list Hercegovačkog vilajeta „Neretva” (1876–1877). Prve bosanskohercegovačke novine bile su novine dnevno-političkog i informativnog karaktera, i što je najvažnije, nosioci neposrednih interesa osmanske vlasti.

Najveću pažnju proučavalaca začetaka štamparske i novinske djelatnosti, kada su pojedinačni listovi u pitanju, zadobio je „Sarajevski cvjetnik”, prvi nezvanični i privatni list na ovim prostorima. I pored pojedinačnih napora, još uvijek nije u cijelosti ocijenjen značaj pojave ovog lista u kontekstu bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti.

Istovremeno, najdugotrajniji, zvanični vilajetski list „Bosna”, kao, uostalom, i „Sarajevski cvjetnik”, mjesto je očiglednih te plodotvornih susreta orijentalnog i evropskog u složenoj bosanskohercegovačkoj slici svijeta. Ukoliko je već opće mjesto da su književna djela i novine nerijetko nosioci tzv. „historije odozdo” ili svojevrzni očuvatelji „slike svijeta” i tekstualni tragovi prošlosti, beskraino interesantni za novohistoricistička iščitavanja, onda se kao svojevrstan izazov ovog rada postavlja ideja propitivanja slike svijeta, doživljavanja, promišljanja i pisanja na stranicama „Bosne” i „Sarajevskog cvjetnika”, imajući u vidu da se ovi listovi ne bave isključivo političkom informacijom te da nastaju upravo u trenutku sudaranja dvije kulture te dvije imaginacije unutar dvije slike svijeta.

Reprezentativno polazište za proučavanje ranih bosanskohercegovačkih listova nastajalih na razmeđu, odnosno u sudaru osmanske i evropske civilizacije predstavlja kapitalni projekt „Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine” Instituta za književnost u Sarajevu iz 1991. godine, realizirajući, pritom, bibliografski popis publikacija koje su izlazile u periodu 1850–1918, dakle, obuhvatajući raspon od osmanskog perioda pa sve do kraja austrougarske uprave u Bosni. Druga planirana faza projekta, s namjerom bibliografskog obuhvata književnih priloga u periodici za period 1918–1945 prekinuta je posljednjom agresijom na Bosnu i Hercegovinu te nikada nije realizirana. Kako je takva diferencijacija uspostavljena i

⁴ T. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi XIX veka*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, s. 15.

u spomenutoj „Bibliografiji”, sam naziv listovi odnosi se na novine i časopise, odvajajući se, time, od ostalih oblika periodike: kalendara, almanaha, godišnjaka te spomenica. U tom smislu, značaj prvih bosanskohercegovačkih listova, kao i njihove „Bibliografije” potječe iz sljedećeg: „novine i časopisi izdaju se, najčešće redovno, u omeđenom vremenskom razdoblju, s relativno jasnom namjerom i najavljenom koncepcijom, koje, više ili manje poštovane i održane, osiguravaju trajnost zanimanja za određenu, zamišljenu i proklamovanu problematiku. Otuda oni, ponovo čitani i popisani, na svjetlo današnjeg vremena ‘izbacuju’ pojave i prvake svoga doba, u stvarnoj njihovoj mjeri i značaju, često i potirući određena ‘znanja’ i donesene sudove. Bibliografija tako [...] ne samo konstatuje stanje kakvo je bilo, ono što smo znali u nekoj mjeri, možda raspršeno, nesistematizovano, već i inicira stalno nove sinteze”⁵. U spomenutim listovima pronalazimo pisce i njihova djela predstavljena javnosti po prvi put, domaću, potom narodnu, ali i stranu, evropsku književnost, svjedočeci o tome šta se u Bosni i Hercegovini onog vremena držalo za dobro i za važno. Listovi su to u kojima se, osim književnosti, folklorističkih i etnoloških istraživanja, javljaju i prilozi o društvima, bibliotekama i čitaonicama, štamparijama, umjetnosti, religiji, historiji, školstvu, narodnoj medicini, sve u skladu s činjenicom da „u najstarijim glasilima na našim prostorima ni priroda radova ni granice među civilizacijskim i kulturnim disciplinama i ‘strukama’ nisu dovoljno ocrtane da bismo ih lako mogli odijeliti i imenovati”⁶. Ovakvo što ranu bosanskohercegovačku periodiku potvrđuje kao neizostavno polazište za proučavanje burnih kulturoloških i inih sudaranja u rasponu između dvije imperije.

O susretu orijentalnog i evropskog u „Bosni” i „Sarajevskom cvjetniku”

Neposredno nakon osnivanja štamparije u Sarajevu 1866. godine započinje s izlaženjem zvanični list bosanske vlade „Bosna”. Izlazila je jedanput sedmično, na turskom i na bosanskom jeziku, ćiriličnim i arapskim pismom. Prvi broj izašao je 28. maja 1866, a posljednji broj 18. jula 1878. godine. Izlazila je najprije na četiri stranice (vanjske ćirilične, a unutarnje na arapskom pismu), da bi se od 615. broja pojavila na osam stranica teksta. Na kraju lista nosila je u početku djelovanja (do 24. broja) oznaku „Sopronova pečatnja u Sarajevu”,

⁵ *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za književnost, 1991, s. 7.

⁶ *Ibidem*, s. 8.

nakon čega nosi znak Vilajetske štamparije u Sarajevu. Mijenjala je i format izlaženja: 43 x 29 cm, 48 x 35 cm te nakon 615. broja 25 x 25 cm. Konceptija lista nije se bitno mijenjala od početka do kraja izlaženja, a kao urednici pojavljuju se Mustafa Refet Imamović, Mehmed Šakir (Šaćir) Kurtćehajić, Salih Biogradlija, Kadri-efendija Carigradlija, Ebu Zija Tevfik-beg, a stalni prevodilac lista za sve vrijeme izlaženja bio je Miloš Mandić. Također su stalne i rubrike lista: „Vilajetske vijesti”, „Unutrašnje vijesti”, „Inostrane vijesti”, „Naimenovanja”, „Podlistak”, „Različitosti”, „Najnovije vijesti” i „Zabava”, s priložima gotovo identičnim na oba jezika. „Bosna” donosi članke o gotovo svim tekućim političkim, društvenim, kulturnim i inim pitanjima, dopise iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine te kraće i duže vijesti iz evropskih, azijskih i američkih zemalja, bivajući, na taj način, istinska hronika vremena u kojem je nastala.

Uza sve to, poput nešto kasnijeg „Sarajevskog cvjetnika”, „Bosna”, iako u biti režimski orijentirana, neposredni je izraz svojeg duha vremena te geografske, političke, kulturološke te civilizacijske raspolućenosti između utjecaja dvije velike imperije, a što se neposredno te interpretativno da uočiti u pisanjima oba važna rana bosanskohercegovačka lista – „Bosne” te „Sarajevskog cvjetnika”. Na stranicama „Bosne” pronalaze se informacije o tekućim političkim, društvenim, obrazovnim, kulturnim i drugim pitanjima kako Istoka tako i Zapada, a što je princip koji se da uočiti na makro, ali i na mikrorazinama – govoreći, recimo, o stranim listovima, ne izostaju informacije o listovima obje provenijencije, istočne i zapadne, a isti princip prisutan je i u temama književnosti, obrazovanja, školstva i umjetnosti. „Bosna”, tako, donosi informacije o knjigama i općedruštvenim procesima i pojavama osmanskoturskog, ali i njemačkog, francuskog, engleskog, italijanskog, ruskog i drugih podneblja, referirajući na raznolika pitanja u rasponu od orijentalnog, pa sve do evropskog identiteta.

Tako se već u prvom broju „Bosne” od 28. maja 1866. s oduševljenjem najavljuje pokretanje lista, uz odavanje počasti te priznanja osmanskoj upravi na uvođenju modernih tekovina te institucija, a što je, globalno gledajući, dio širih procesa reformiranja unutar samog Osmanskog carstva te njegova približavanja modernim evropskim praksama:

Hvala Bogu premilostivom, stvoritelju neba i svjeta! Hvala Tebi što si nas obdario sa carem premudrim, koga će ime da svjetli u istoriji roda čovječijeg. Ta on je usrećio narode svoje, ukrasio je narode svoje sa institucijama, koje su izvor sreće i blagostanja nas svijuu. Neka Bog premilostivi poživi mnoge godine svetlješeg Imperatora našeg SULTANA-ABDUL-AZIS-HANA! koji je dika prestola svoga, i čest i ponos naroda svojih. Stupanje Tvoje na vladu, o care! početak je novome vremenu,

vrjemeni sreće i obrazovanosti. [...] Za razprostranjenje obrazovanosti u narodu, najbolja su sredstva novine na narodnom jeziku. Takove novine eto sad ugleda i Bosne vilajet, koje novine nose ime samoga predjela, u kome izlaze. Po zapovjesti carevoj iste bi trebale još prije da izlaze, ali su tome smjetali tehnički uzroci, koji su sada hvala Bogu odklonjeni. Kao što se vidi novine će ove nositi ime „Bosna”, izlaziće na turskom i bosanskom jeziku u nedelji dana jedanput, i biće organ vlade vilajeta bosanskog, te će im biti zadatak, da poučavaju narod, da ga upute k napredovanju, i da ga posavjetuju u podaničkim dužnostima njihovima itd.⁷

U zanimljivim susretima informacija koje dolaze s Istoka i sa Zapada, prenoseći carigradski list „Tereki”, „Bosna” u svojoj rubrici Inostrane vijesti redovno informira čitalačku javnost o evropskoj političkoj te ratnoj sceni („Bosna”, 03.01.1871.):

Briselske novine „Eko di parlaman” pišu da mnogi pruski vojnici prelaze na belgijsku stranu, te kazujući da su put izgubili daju se u Belgiji obezoružati i internirati. Ovi vojnici kazuju, da im se je ratovanje već dosadilo i tuže se na kralja govoreći da on produžuje ovaj rat samo za svoju ličnu slavu.

U interkulturnim preplitanjima prepoznatljivim u pisanjima „Bosne”, i pored dominantno političke informacije, sporadično se pronalaze i pisanja vezana uz kulturu, umjetnost i izložbe („Bosna”, 27.02.1972.):

„La Turki” javlja, da će misirski vicekralj, poslati na bečku izložbu, koja će se u idućoj 1873. godini držati, jedan kovčeg, koji će milijon groša stati, i na kom će biti mnoge slike iz života starijih Misiraca.

Pored brojnih poveznica između dva važna rana bosanskohercegovačka lista – „Bosne” i „Sarajevskog cvjetnika” – svakako je i njihovo uredništvo pod vodstvom Kurtćehajića. Prvi bosanskohercegovački nezvanični nedjeljnik „Sarajevski cvjetnik” gotovo u cijelosti određen je novinskim i prosvjetiteljskim djelovanjem svog urednika Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića⁸,

⁷ Pristup ranim bosanskohercegovačkim listovima „Bosna” i „Sarajevski cvjetnik” osiguran je preko “Digitalne biblioteke” Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu: www.ghb.ba.

⁸ U bosanskohercegovačkoj znanstvenoj i publicističkoj literaturi ustalila su se oba načina pisanja arapskog imena Šakir ili Šaćir. Arapski Šakir u bosanskom jeziku češće je izgovarano kao Šaćir. U nedoumici za koji normirani oblik imena da se odluči, u predmetnom radu ime ovog autora navodi se u obje postojeće varijante.

i to ne samo činjenicom da je Kurtćehajić autor najvećeg broja priloga već prvenstveno Kurtćehajićevim potpunim i bezrezervnim angažmanom i osobnim originalnim doprinosom kada je pojava posve nove prakse u bosanskohercegovačkom kontekstu, tj. novinstva, u pitanju.

„Sarajevski cvjetnik” zapravo je jedan od četiri lista prvjenca bosanskohercegovačke štamparske djelatnosti, uz „Bosanski vjestnik”, „Bosnu” i kratkotrajnu „Neretvu”. U odnosu na spomenute zvanične listove, „Sarajevski cvjetnik”, u skladu s programom novine, donosi posve raznolike, a ne isključivo političke i privredne sadržaje te je, kako piše Kurtćehajić u prvom broju, „[...] list namijenjen duševnoj i materijalnoj koristi njegovih čitalaca i cilj mu je da nam zavičaj procvjeta”.

List je izlazio u periodu od 26.12.1868. godine do 01.07.1972. godine, jednom nedjeljno, uz dva kratkotrajna prekida, u samoj novini pred čitateljima opravdana urednikovom bolešću, a koja će postati uzrokom skore Kurtćehajićeve smrti i gašenja novine. List je štampan u Vilajetskoj štampariji te je i prostorno-tehnički i kadrovski u cijelosti oslonjen na štampariju koja je, izuzevši „Neretvu”, porodila i preostala dva prvjenca ovdašnje štamparske i novinske djelatnosti, „Bosanski vjestnik” i „Bosnu”. Time su i saradnici ovog lista, još uvijek nedovoljno iskusni u novoj djelatnosti, isti oni koji su uposleni pisanjem za već navedene listove, a najupečatljivija odlika saradničke mreže ranih bosanskohercegovačkih listova jeste njena multikonfesionalnost i predanost očuvanju zajedničkog jezika, pisma i autentičnosti uopće. I kako napominje Emina Memija: „Prve bh. novine trajno su sačuvala od zaborava jedno vrijeme sa njegovim najznačajnijim društvenim, ekonomskim, političkim, kulturnim i ostalim događanjima pred kraj osmanskog perioda kao i izvorni bosanski jezik”⁹.

U vezi s grafičkim izgledom „Sarajevskog cvjetnika” valja napomenuti da je list sve vrijeme izlazio na četiri nepaginirane stranice, i to dvojezično, tj. uporedo na bosanskom jeziku ćirilicom (1. i 4. str.) te na turskom jeziku i arapskim pismom (2. i 3. str.). Prvu godinu izlaženja obilježila je žuta boja papira, zbog čega su novine prozване „žutim novinama”, da bi već u drugoj godini boja papira bila promijenjena, a ovu promjenu urednik je opravdao novim saznanjem prema kojem „žuta boja nije bez škodljivosti za oči”. Promjenu boje papira pratila je i promjena formata, s 25 x 38 na 44 x 32 cm, kao

⁹ E. Memija, *Od slike do knjige: iz historije pisma, štampe i biblioteke*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003, s. 57.

i promjena u broju stubaca, s prvobitnih tri u prvoj na kasnija četiri stupca u preostalim godinama izlaženja lista. Naslovna stranica bosanskog teksta podijeljena je ne samo u stupce vertikalno već i na dva nejednaka dijela horizontalno. Gornji, manji dio rezerviran je za naslov lista te za impresum. Uz naslov je broj lista i godište. Ispod naslova, između dvije horizontalne crte, navode se podaci o kalendarskoj godini, po gregorijanskom i hidžretskom računanju vremena. Impresum je nešto debljom horizontalnom crtom odijeljen od glavnog teksta, tj. novinskih rubrika. U toku sve četiri godine izlaženja impresum je ostao nepromijenjen, a sadržaj mu je bio slijedeći:

Izlazi po jedanput u sedmici i to svake Subote u Sarajevu centralnom mjestu vilajeta bosanskoga, u vilajetskoj štampariji. Cijena mu je za godinu dana 50 groša, za šest mjeseci 25 groša, jedan list 1 groš; za predbrojnik vilajetskoga zvaničnoga lista staje ovaj list za godinu 30 groša, a za po godine 15 groša van poštarine. Dopisi se primaju na svijem evropskijem jezicima, ako se s podpisom dostavljaju. Za oglase koji će se u prvi stup stavljati, naplaćiva će se po pet, a za one, koji će se u posljednji stup stavljati, naplaćiva će se po dva groša od svake vrste. Oglasi za javnu potrebu neće se naplaćivati.

„Sarajevski cvjetnik” list je kojeg za sve vrijeme njegovog izlaženja, kada su grafički ukrasi u pitanju, karakteriziraju isključivo skromne vinjete, i to takve da ne uspostavljaju nikakvu komunikacijsku vezu s tekstom, tj. ne korrespondiraju mu. Usto, nije nevažno napomenuti da je list najčešće izlazio subotom, a ne radnim danom, što, donekle, govori o programskoj i rubricističkoj strukturi lista, okrenutoj i „lakšim” sadržajima. U strukturi „Sarajevskog cvjetnika” izdvajaju se tri gotovo stalne rubrike: „Vilajetske vijesti”, „Unutrašnje vijesti” i „Inostrane vijesti”, koje se, ipak, ne pojavljuju u svakom broju, poglavito ne u onim brojevima u kojima rubriciranje uopće nije izvršeno. Ostale, relativno stalne rubrike su: „Sitne vijesti”, „Najnovija pošta”, „Zemljodjelstvo”, „Različnosti”, „Objave”, „Oglasi” i sl., kao i vjerovatno jedina za sve vrijeme izlaženja lista stalna rubrika – „Kursna lista”.

Već je i imenovanje rubrika dobar pokazatelj da je „Sarajevski cvjetnik” novina koja je, poput zvanične „Bosne”, u jednom segmentu zasnovana na vijesti kako inostranoj, tako i domaćoj, ali je, za razliku od „Bosne”, donosila i sadržaje obrazovnog i nadasve rekreativnog karaktera. Na stranicama ovog lista našle su se političke vijesti iz svijeta (francusko-pruski rat, evropske diplomatske aktivnosti na rješavanju crnomorske krize i Istočnog pitanja itd.), ali i pisanja iz oblasti privrede, prosvjete i školstva, zdravstva, kao i mnogi zabavni sadržaji.

Ipak, u strukturi lista očigledna je nestandardiziranost priloga, kao i ne-transparentnost bibliografskih referenci iznimno važnih za rekonstrukciju života jednog lista, tj. naslova tekstova i imena njihovih autora. Uvidom u već spominjanu, jedinu cjelovitu bibliografiju „Sarajevskog cvjetnika” Senade Dizdar otkriva se da je ukupan broj priloga 1.540, od kojih je samo mali broj ili, tačnije, 193 (12,53%) potpisanih (uključujući tekstove potpisane inicijalima) te 1.347 (87,47%) nepotpisanih priloga. Općenito se za još 252 nepotpisana priloga, na osnovu analize tekstova i njihovog stila, tvrdi da su Kurtćehajićevo djelo, dok za preostalih 1.095 nepotpisanih priloga još uvijek nije utvrđeno autorstvo.

Zapravo, prilozi koji su obilježili ovu novinu i dali joj tako poseban status jesu djelo Kurtćehajića, njenog osnivača i urednika. U sadržajnom smislu, Kurtćehajićeve tekstove karakterizira raznolikost, bilo da se tiču slojevitih političkih dešavanja i komentiranja unutarnjih i vanjskih kriza, na jednoj, bilo u prvi mah banalnih, a zapravo za varoš važnih tema poput nekaldrmisanih ulica, bijesnih pasa ili zaraznih bolesti, na drugoj strani. U ovdašnjoj znanosti najčešće se napominje da su dva, Kurtćehajiću najsvojstvenija žanra *komentar* i *polemika* „najznačajnije obilježili pojavu ove novine u bosanskohercegovačkoj novinskoj djelatnosti”¹⁰. Kurtćehajić najčešće polemizira u cilju odbrane osobnih stavova, ali i zvaničnih stavova Osmanskog carstva, kao i odbrane Bosne od teritorijalnih pretenzija njenog susjedstva, prvenstveno Srbije, i to sa srbijanskim novinama „Jedinstvo”, „Srbija”, „Vidovdan” i „Zastava”, te hrvatskim listovima „Narodne novine” i „Narodni list”. U nekoliko navrata Kurtćehajić polemizira i s carigradskim novinama, ukazujući im na vlastiti stav po kojem određeni tekstovi „Sarajevskog cvjetnika” nisu adekvatno interpretirani, što je pokazatelj ne samo Kurtćehajićeve polemičke zainteresiranosti i umješnosti već i širokog recepcijskog dijapazona novine, tj. čitanosti „Sarajevskog cvjetnika”. Autorica Emina Memija smatra da je čak oko hiljadu primjeraka svakog izdanja ovog lista odlazilo u pravcu Carigrada te da je, stoga, „Sarajevski cvjetnik” i danas moguće čitati u istanbulskim bibliotekama¹¹. Za mali nezvanični bosanski list poput „Sarajevskog cvjetnika” pohvala ili pokuda carigradskih listova „Basiret” i „Asr” nije samo pokazatelj njegove čitanosti već i kvalitete.

U nastojanju da se u najkraćem ukaže na najznačajnija obilježja lista „Sarajevski cvjetnik”, valja, također, skrenuti pažnju i na drugu stranu jedne no-

¹⁰ S. Dizdar, *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija*, magistarski rad, Sarajevo 2000, s. 25.

¹¹ Usp. E. Memija, *Od slike do knjige...*, op. cit., s. 111.

vine, stranu suprotnu recepcijskoj, tj. čitalačkoj, a to je strana autora, tvorca novine i njenih priloga. Naime, priloge je urednik dobivao iz više izvora, od kojih su najčešći telegraf, pisanja drugih novina – poglavito osmanskih, ali i uopće inostranih (tzv. „rad makazama”), te od povremenih saradnika i nemalog broja zainteresiranih i angažiranih čitalaca, ljubitelja novine i novinstva iz cijelog Bosanskog vilajeta.

Posebnošću svoga pisanja i bezrezervnom okrenutošću ka bosanskom čovjeku koji po prvi put čita autentično bosanskohercegovačku novinu, Kurtćehajić je stekao povjerenje svojih čitatelja, te je često dobivao njihove komentare i odgovore ili svojevrsni čitateljski *feedback*. Ipak, jedan od čitatelja ne komentira pisanje „Sarajevskog cvjetnika” niti se javlja s nekom viješću iz Bosanskog vilajeta, što je najčešće slučaj, već uredniku postavlja pitanje sa željom da sazna više o njemu i njegovom obrazovanju. Na stranici „Sarajevskog cvjetnika” čitamo Kurtćehajićeve odgovor čitatelju:

Ja sam u 23 godini. Šta sam mogao naučiti? U našim krajevima nema škola gdje se predaju više znanosti da se u ovim godinama izobrazim kao jedan evropski mladić. [...] Želja me vukla – makar bila sramota – da se bar u tuđoj zemlji na tuđem jeziku naobrazim kao čovjek¹².

Kurtćehajićeve „heretični” pogled neprestano je usmjeren ka Evropi, u kojoj, barem kada je obrazovanje u pitanju, vidi jedini ispravni put napretka, znanosti i obrazovanja. Istovremeno, Kurtćehajić ne odustaje od Osman-skog carstva i brani ga pred pisanjima susjednih novina, s tim da daljnju sudbinu Bosne prepoznaje isključivo u saobražnjavanju dobra, a napuštanju zla, neovisno da li im je porijeklo na Istoku ili na Zapadu.

Kurtćehajić za svega šest godina svog javnog djelovanja te isto tako kratkog života (1844–1872) uspio je, na sebi svojstven i nadasve uspješan način, obavljati više važnih društvenih uloga. Nakon početnih prevodilačkih uspjeha, izrasta u prvog bošnjačkog novinara, uz Miloša Mandića poznatijeg kao Miloš Novinar, i prvog novinara bosanskohercegovačkog podneblja uopće. Nedugo zatim postaje direktor sarajevske štamparije, urednik „Bosne” i predsjednik beledije. U obavljanju ovih dužnosti te u nastojanjima da Bosnu izvede na put „emancipacije”, evropske kulture i „novog vremena”, Kurtćehajića je u 28. godini života pretekla bolest i smrt, o čemu, u najdu-

¹² Usp. F. Ademović, *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, 1997, s. 118.

žem poznatom nekrologu kada je osmanska štampa u pitanju uopće¹³, izvještava zvanična „Bosna“:

Mehmed efendija, urednik ovog lista i nezvaničnog „Sarajevskog cvjetnika“, koji je od šest mjeseci naovamo na nogama, a od nekoliko mjeseci naovamo na postelji bolovao, otišao je po savjetu ljekarskom u Beč i tamo umro. On je sin i učenik bjelopoljskog muderisa Mehmed efendije. Pomoću svog bistrog razuma za kratko je vrijeme velika znanja postigao. Prvu državnu službu vršio je u pljevaljskom kadiluku kao pisar, a zatim u sudu novopazarskoga sandžaka, no njegovo znanje dostojno bješe većega mjesta, i prije četiri godine premješten je u Sarajevo, gdje je uređivao „Bosnu“ i „Sarajevski cvjetnik“, a najposlije bio imenovan i za predsjednika beledije. U svijem ovijem službama pokazivao je najživlju energiju i vjernost, te kako ovim, tako i svojim lijepim željama i težnjama, koje je u novinama najavljivao, zadobio je ljubav cijelog bosanskog naroda. Zaista veliku je štetu državi i narodu njegova smrt učinila jer on, koji je samo dvadeset i osmu godinu doživio, koliko je još usluga mogao učiniti osobito publici novina čitajućoj. Smrtni smo svi, ali dvojinom je veća žalost kad smrt u mladosti svoju žrtvu traži¹⁴.

Značaj kratkotrajne, ali za ovdašnju kulturnu, prosvjetiteljsku, štamparsku i novinsku djelatnost neizbrisive pojave Kurtćehajića valja opet i iznova valorizirati i otkrivati te, kako napominje još jedan od bosanskohercegovačkih, u ovom slučaju književnokritičkih prominentnih autora, Muhsin Rizvić, „Kurtćehajićeve ideje o novinama i novinarstvu, predstavljat će predtekst budućeg kulturno-prosvjetnog zamaha bosanskohercegovačkih Muslimana na osnovu opšteg približavanja zapadnoj liberalno-građanskoj kulturnoj sferi“¹⁵.

„Sarajevski cvjetnik“ najčešće polemizira s drugim listovima, prvenstveno srpskim, hrvatskim i carigradskim, a rjeđe s konkretnim ličnostima. Kurtćehajićeve nadahnuta i britka polemika potaknuta je u pravilu trima glavnim poticajima: novinskim napadima na Osmansko carstvo i njegov činovnički aparat, pisanjem o negativnom položaju kršćana u Bosanskom vilajetu te teritorijalnim svojatanjem Bosne i Hercegovine. Upravo će Kurtćehajićeve polemička gesta najbitnije odrediti „Sarajevski cvjetnik“, pa i njegovu distribuciju i recepciju, s obzirom da su upravo ovi prilozi bili

¹³ Obavještenja o smrti, bez obzira na značaj umrlog, donošena su uglavnom u formi vijesti ili kraće informacije. Usp. E. Memija, *Od slike do knjige...*, op. cit., s. 113.

¹⁴ Usp. ibidem, s. 112.

¹⁵ M. Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austrougarske vladavine*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, s. 41.

najčitaniji u nekim dijelovima Carstva, pridonoseći tako popularnosti same novine, dok je, s druge strane, Kurtćehajićeva polemika dovela do zabrane ulaska lista u Srbiju. Ipak, pogrešno bi bilo Kurtćehajića na osnovu njegovih političkih polemika i angažmana vidjeti isključivo u svjetlu njegove pripadnosti i privrženosti osmanskom političkom i kulturnom ambijentu, već bi ispravnije bilo promatrati ga prvenstveno kao novinara i prosvjetitelja čiju djelatnost i orijentaciju najbitnije određuje pripadnost Bosni. Autorica Emina Memija u Kurtćehajiću prepoznaje „[...] paradigmu Bosne. Kurtćehajić je imao svijest o vlastitosti i čvrstu ukorijenjenost u svoje tle, ali i stvaralačku okrenutost drugome. Svekolika povijest Bosne upravo je to: prijemčivost za sve što s dobrom namjerom dolazi sa strane, otvorenost za različito iskustvo, ali i čuvanje vlastite određenosti i samobitnosti”¹⁶.

Kao odgovor na „Svetovidovo” pisanje, Kurtćehajić u „Sarajevskom cvjetniku” (13. 3. 1869.) piše:

U Beogradu izlazeće novine „Svetovid” donose u svom 17. br. pod 16. februara ove godine jedan dug članak u kom se kaže: U stara vremena gdje god je trebalo Evropu sačuvati, Srbija je u svakom boju bila i svoj život polagala za zapadne sile braneći ih od azijatskih horda, i da im kostima svojih žitelja preprečavala put da ove cijeli zapad nepoplave. Ove „Svetovidove” riječi istina vide se da su slobodnjački izgovorene, ali koja je korist od toga kada su na lažnom istoričnom temelju osnovane. [...] O sirotna žabo „Svetovide”! Što se nadimaš da se pokažeš golemom ko vo’. Hoćeš li tijekom papinjanjem da Evropu zastrašiš i svojom praznom vikom misliš li Evropu pritijesniti? Evo ovaj sanjar koji je zatrubio ovaj marš neka ovdje nekolike riječi poslušaj: Zar ne znaš ti, da su i Evropljani istoriju čitali, i to onu, koja nije partajična. Oni stanje istočnoga hristijanstva dobro poznaju. I njihove misli idu za slobodom, ali onom slobodom koja se slaže sa narodnijem pravama, a ne onom, o kojoj govori „Svetovid” i njegova partaja. Ako Evropa savjetuje da se mir održi, ona znade zašto to čini. Najposlije „Svetovid” i njegova partaja neka nikoga nekrive, nego neka se pokažu sami, neka iziđu nek se nezadržavaju, ali neka znadu, da odgovornost za nepovoljne posljedice ne bi imala pasti na Evropu i visoku portu, nego na njih same. Mi se prolazimo duljenja riječi, i samo savjetujemo, ovijem ugrijanim krvima, neka se posluže hladnijem kupatilom i to im neće škoditi, premda je još mjesec Mart i vrijeme pro hladno.

Kurtćehajić polemizira i sa „Srbijom”, pozivajući na javnu, otvorenu, potpisanu polemiku („Sarajevski cvjetnik”, 10. 1. 1870.):

¹⁶ E. Memija, *Od slike do knjige...*, op. cit., s. 106.

Poznate biogradske novine „Srbija” donijele su prije nekoga vremena jedan dopis iz Sarajeva, na koji smo mi u 46. broju našega lista od prošle godine odgovorili. No dopisnik je sad već zapjenužio i uzeo đem na zube, pa sada protiv nas opet napisao jedan dopis u 144. broju „Srbije”. Dok dopisnik kao stjenica ispod kore nas i još neka lica ujesti namjeravao nedao nam Bog, da se mi s njime u prepisku upustimo. No kad god g. dopisnik iza zavjese iziđe i svoje visoko znanje pokaže javno i s podpisom, neka znade, da će i nas na odgovor gotove naći, no pod tim uslovom, ako pri njemu malo čovječnosti vidimo, akoli nevidimo ne.

Na stranicama svoga lista Kurtćehajić nerijetko polemizira i s carigradskim listovima:

Poznato je da je „Basiret” u svom 626. broju donio kritiku o našem članku što smo ga u 7. broju „Sar. Cvjetn.” o tumačenju riječi „meaš” kod našega naroda dali, i da smo mu mi na to odgovorili. „Basiret” je u svom 656. broju donio jedan dug članak u kom između ostaloga veli, da je naša težnja udaljenje naroda od vlade. Taj članak mnogo je zamršeniji od predašnjega i mi ne bijasmo u stanju rastumačiti ga niti razabrati šta mu je prava misao i želja, i po tome odgovaramo mu: prvo, pošto „Basiret”, svaki dan po jedanput izlazi, i pošto u ovo vrijeme nema materijala kojim će se ispunjati to on svakakve članke piše samo da svojom materijalom umnoži. Drugo, pošto je „Basiret” ovaj način umnožavanja svoga materijala usvojio, to on nepriznaje svojih pogriješaka ni u samom slučaju, da je i sam ubjeđen da je pogriješio. Treće, pošto naš list u sedmici jedan put izlazi, to bi mi morali „Basiretu” odgovarati člancima od njegovijeh dužina i po tome naši bi čitaoci samo takve u našem listu nalazili, i lišavali se svake druge novosti. Četvrto, pošto bolest, za koju sam prije javio, još nije prestala, nego evo već dvadeset i pet dana u postelji ležim, i pošto bi pismeno prepiranje s „Basiretom” moju slabost samo uvećalo a ipak se on ne bi sklonio priznati na čijoj je strani pravo, to ja ustupam ovaj posao u Carigradu izlazećim listovima „Hakaik ul Vekai” i „Ibret” da oni presuđuju o našim člancima i ja svakoga uvjeravam, da ću odobriti svaku presudu ovijeh listova bez razlike bila ona našijem novinama povoljna ili protivna. Nadamo se da će ovi listovi ovaj naš predlog primiti.

Ipak, za predmetni rad od posebnog značaja su prilozi, mahom Kurtćehajićevi, u kojima autoreferencijalno novina tematizira novinu i njen značaj, tj. u kojima „Sarajevski cvjetnik” piše o novinama, novinarima i novinskoj djelatnosti, a kao novoj, naprednoj, evropskoj praksi. Promišljajući novinstvo i novinu te istovremeno preispisujući pisanja carigradskog „Terekija” o istoj temi, „Sarajevski cvjetnik” (05.06.1869.) donosi sljedeće:

Gledajući na sve strane i razmišljajući, o raznijem granama civilizacije nadosmo za uputno, da najprije iskažemo svoje misli o novinama, i

da pokažemo svijetu koliko sjeme nauke podjejtstvovati može na svijet, no u isto vrijeme, kad bijasmo naumili, da svoje mišljenje kazujemo pojavi nam se sa istijem mislima „Tereki” koji prednjači svijem novinama u carstvu otomanskom i on bijaše prije tu misao odkrio.

U nastavku promoviranja značaja novina i novinstva na stranicama „Sarajevskog cvjetnika” (20.06.1870.), u rubrici „Preporuke”, piše urednik lista Kurtćehajić:

Ako se želi da se ova naša domovina oslobodi od neznanja, neka se mnoge kavane, kojih se nalazi na svakom uglu, pretvore u čitaonice i u njima nalazeće se karte da se zamijene poučnim knjigama i novinama.

Na prvoj stranici „Sarajevskog cvjetnika” (14.02.1870.) donosi se prilog pod naslovom „Novinari i novine”, koji, gotovo s izvjesnom svetošću u razumijevanju i osjećanju, pa i uz svojevrstu naivnost, piše o profesiji koja se tek budi na ovdašnjim prostorima:

Novinari su tako postojani, da je njihovo uživanje samo kad vide da se što pravedno izvršuje, a tako se toga tvrdo drže, da ih od toga puta niko odvratiti nemože. Novinari su tako nekoristoljubivi, da sve što se žrtvovati može žrtvuju samo da učuvaju, da se nebi novine njihove mogle čemu drugomu primijeniti, nego ogledalu, u kom se vidi pravda i načelo sreće države, blagostanja i slobode naroda. Kad su dakle takvi novinari, da vidimo, što su novine? Novine su vaspitalište ljudstva, izvor znanja i oživljavajuće sredstvo za sve što je mrtvo. Novine su takav učitelj da onaj ko ih nečita i nesluša, ništa o svijetu i nezna.

Nakon ovih, gotovo mistificirajućih iskaza o novinama i novinstvu, Kurtćehajić na stranicama „Sarajevskog cvjetnika” (15.01.1872.), u prilogu pod naslovom *Ograda protiv podozrenja i pravična primjedba*, komentira pisanje carigradskih novina o zlopotrebljavanju položaja novinara s namjerom pisanja u korist određenih društvenih grupa te u svrhu stjecanja novaca, i to bi bio jedini prilog u čijem je središnjem interesnom krugu novina i novinstvo, a da se pritom novinari, novine i novinstvo ne promatraju isključivo iz prosvjetiteljske, u cijelosti korisnim ciljevima usmjerene djelatnosti.

Najveći broj priloga indeksiranih pod predmetnicama *novine, novinari, novinstvo* jesu zapravo prijepisi pisanja onovremenih carigradskih, ali i svih većih evropskih novina. Pritom, naslovi novina iz kojih se informacije prenose nekada su doslovce navedeni, a nekada se radi o isključivo približnim određenjima, kakva su npr. „iz berlinskijeh novina saznajemo” ili „pišu engleske novine” i sl.

Veliki broj priloga unutar „Sarajevskog cvjetnika” tematizira novinu i novinstvo kroz objavljivanje vijesti da je s izlaženjem počeo neki novi list ili je već postojeći list, nakon izvjesnog perioda neizlaženja, obnovio svoj rad. Takve vijesti „Sarajevskom cvjetniku” redovito su bile prilika da novoizlazećem listu poželi uspješno i dugogodišnje djelovanje:

Iz jedne telegrafske depeše doznajemo, da su počele jedne novine izlaziti u Dijarbekirskom vilajetu. Budući mi nijesmo prvoga broja ovijeh novina čitali, to ne možemo o njima ništa ni govoriti, ali ipak želimo i od Boga ištemo, da im sadržaj onakav bude, kako će narodu i državi koristiti moći, i da budu od nas svijeh bolje, i da se mogu nazvati drugi „Tereki”. Najposlije čestitamo ustanovitelju i urednicima tih novina njihov sretan početak.

Još jedna omanja skupina priloga direktno tematizira novinu, u ovom slučaju probleme distribucije „Sarajevskog cvjetnika”. „Sarajevski cvjetnik” (13.03.1869.) prenosi žaljenje jednog čitatelja zbog neredovitog ili zakašnjelog prispjeća lista u njegov kraj, jer se čitalelj pita *Šta vrijede novine pošto ostare i postanu starine*, sažimajući u jednoj rečenici samu bit novine i novinstva, što, u krajnjem, vjerovatno i jeste ponukalo urednika da objavi čitaljevo pismo žalbe u cijelosti.

„Sarajevski cvjetnik”, u nastojanju da pospješi distribuciju, pomno prati čitaljevske kritike kada je ovaj aspekt života novine u pitanju, pa „Cvjetnik” (31.01.1870.) prenosi vijest da „[...] Salih paša, mutesarif bihačkoga sandžaka, uzima dva egzemplara našega lista za svoje novce i poklanja ih bihačkoj ruždiji i Cazinskoj medresi s tim uslovom da se novine daju učenicima tih škola na čitanje”. „Sarajevski cvjetnik” (31.01.1870.) u znak zahvalnosti za učinjeni napor obavještava da će svakoj školi na zahtjev poslati novine.

Ka zaključku

Suprotno za ono vrijeme napredne, a zapravo krajnje ograničene mogućnosti unutar tek stasavajućeg izdavačkog i novinskog konteksta u Bosni i Hercegovini koncem 19. st., mogućnosti umnažanja, distribucije, dostupnosti, čitanosti i čitaljevske uključenosti u život periodike danas su bitno proširene te preoblikovane, uz prateće promjene uloge novine i novinstva na ideološkoj, političkoj, kulturološkoj i na mnogim drugim razinama. Posljedično promjenama, čak i kada je stara periodika poput „Bosne” i „Sarajevskog cvjetnika” u pitanju, novo vrijeme i nove tehnologije upravljanja pisanom riječju otvaraju prilike za nove početke sad već tradicionalnog

korpusa bosanskohercegovačke periodike, a koji u novim, već postojećim digitalnim verzijama ne samo „Bosne” i „Sarajevskog cvjetnika” već i ostalih primjeraka iz nekadašnje Vilajetske štamparije pronalaze priliku za nova tumačenja, nove usporedbe i nove, šire čitateljske horizonte. Ipak, imajući u vidu da je rana bosanskohercegovačka periodika prvi te dotad jedini masovni medij komunikacije u Bosni i Hercegovini, vrijednosti njezinog ponovnog otkrivanja u različitim istraživačkim kontekstima nemjerljive su, a pitanje zabilježene slike svijeta unutar dva kulturnocivilizacijska konteksta – orijentalnog i evropskog – svakako je jedno od zanimljivijih.